

היצירה הספרותית של יהודי כורדיסטאן לתחומיה

יונה צבר

א. מבוא¹

1. ספרות שבעל-פה וספרות שבכתב

החלוקה להלן לספרות שבעל-פה ולספרות שבכתב היא שרירותית כלשהי, כיוון שרוב הספרות של יהודי כורדיסטאן מקורו במסורת שבעל-פה. למשל, תרגומי המקרא בארמית שבפיהם נמסרו בעל-פה מדור לדור, ורק בדור האחרון הועתקו בכתב, בידי חכמים, ביוזמתו ובעידודו של פרופסור י"י ריבלין המנוח.²

2. ספרות חילונית לעומת ספרות דתית

על אף האמור לעיל, אפשר להבחין, בהכללה מסוימת, בין ספרות שהשתמרה בעיקר בעל-פה ובין זו שהשתמרה בכתב-יד. שני סוגי ספנות אלה שונים באופיים, בתוכנם ובצורתם. הספרות שבעל-פה היא חילונית בעיקרה, ומקורה בפולקלור הכורדי או המזרח-תיכוני. סיפורי-העם מסופרים בארמית חדשה, ואילו רוב שירי-העם וקצת פתגמים וחרוזים השתמרו בכורדית (כורמאנג'ית) או בערבית, ולשונם מעידה בבירור על מקורם. לעומת זאת הספרות שהשתמרה בכתב היא בעיקרה דתית, ותכניה ומקורה הם יהודיים טיפוסיים. חלק מספרות זו נכתב ונשתמר בעברית, חלק אחר נשתמר בתרגום ובעיבוד לארמית חדשה.

3. ניבי הארמית החדשה שבפי יהודי כורדיסטאן

ארמית חדשה היתה מדוברת בפי יהודים ונוצרים ברחבי כורדיסטאן. הלשון מתפלגת לניבים ולתת-ניבים, לפי המקומות שבהם היתה מדוברת. יתר-על-כן, הניב היהודי היה בדרך-כלל שונה מהניב הנוצרי, גם בתחומו של אותו ישוב. האוכלוסיה הכורדית המוסלמית, וכן כמה קהילות יהודיות קטנות מאוד, דיברו כורדית-כורמאנג'ית, שהיא שפה במשפחת השפות האיראניות. רק במקומות מעטים דיברו היהודים הכורדים בחיי היומיום ערבית, פרסית או תורכית, לפי האזור.

לשיטת ההערות: ההפניות בהערות אל המקורות הן על-פי שם המחבר (ובעת הצורך בתוספת מלה, המציינת את המאמר), את הפירוט המלא של המקורות, ראה בביבליוגראפיה שבסוף המאמר. המאמר הוא נוסח עברי, בתוספת השלמות ותיקונים מרובים של מאמר שנתפרסם באנגלית. ראה: צבר, A Survey.

2 פרטים נוספים ראה: צבר, בראשית.

- הניבים היהודיים של ארמית חדשה מתפלגים לארבע קבוצות, לפי הערים הראשיות:
- (א) נירווא-עמידייא, שתיהן ערים בצפון עיראק, ליד הגבול התורכי.
  - (ב) זאכו, ממערב לערים הנ"ל.
  - (ג) ארביל-כרוך-רוונדו, בדרום מזרח כורדיסטאן העיראקית.
  - (ד) אורמי-בשקלה, בכורדיסטאן הפרסית-תורכית (אזרביג'אן).

הספרות שהשתמרה בכתבי-יד רובה הוא בניב יהודי זאכו ופחות מזה בניבים של אורמי, ארביל ואחרים, וכתבי-יד אלה הם מאוחרים יותר.

ב. תחומי הספרות שבעל-פה

1. סיפורי-עם ואגדות מהפולקלור הכורדי (חפויאָטא, צ'ירופת)

הספרות הכורדית העממית העשירה היתה אחד מאמצעי-הבידור החשובים ביותר בקרב יהודי כורדיסטאן ושימשה צורה עיקרית של בילוי זמן בצוותא, במיוחד בלילות-החורף הארוכים. משפחות-משפחות היו מתלקטות מסביב לתנור כדי לשמוע אגדות וסיפורי-עם שאובים מהפולקלור הכורדי והמזרח תיכוני, מפי מספר-אמן. דווקא היהודים הצטיינו בשימור ובסיפור סיפורי-העם הכורדיים. מספרים-אמנים יהודים היו מפורסמים בין יהודים וגויים כאחד ברחבי כורדיסטאן העיראקית. במיוחד הצטיין מאמו (דוד) יונה גבאי, איש זאכו, שנפטר לפני שנים אחדות בירושלים, בהיותו בן מאה שנים ומעלה. הוא לא ידע קרוא וכתוב, אבל היה לו אוצר בלום של סיפורי-עם מרתקים, שידע לספרם בארמית חדשה, בכורדית או בערבית, בהתאם לקהל שומעיו. סיפורים אלה מצטיינים בסגנון אמנותי חי ושופע שעשועים והומור, וכן באוצר-מילים עשיר ומיוחד, המעיד על מסורת קדומה. ויש ביניהם סיפורים המכילים שירים וקינות ארוכים. דוגמה קלאסית לשילוב מעין זה הוא סיפור-האהבה הטראגי המפורסם זין-וי-ממי, שהצטיין גם באורכו, והיגודו נמשך לילות רבים. תוכן הסיפורים הוא לרוב הרפתקאות ומעשי-גבורה של גיבורים כורדיים אגדיים, אבל לא חסרים בהם עלילות אהבה, מוסר-השכל, הומור ושעשועים, כגון סידרת האנקדוטות על השוטה-החכם בהלול, דמות ידועה מהספרות הפרסית העממית. גם כשתוכן הסיפורים היה ידוע למאזינים, ידע מספר-אמן לשבות את לב שומעיו בכל פעם מחדש.

2. סיפורי-עם יהודיים (מעשת, מעשיות)

כדומה לשאר עדות-ישראל, היו נפוצים גם בקרב יהודי כורדיסטאן סיפורים ואגדות, השאובות בעיקרם מספרי-מעשיות קדומים ומאוחרים (בהם: 'חיבור יפה מהישועה', 'עושה פלא', 'מעשה-בוך' בידיש וכיו"ב). ספרים אלה כוללים, כידוע, מוסר-השכל יהודי כללי, המבוסס בחלקו על מקורות מדרשיים ואגדיים, ובחלקו הוא

תוספת ועיבוד מקומיים. נוסף לאלה, היו סיפורי ניסים ואגדות על חכמים מובהקים ועל מקובלים ילידי כורדיסטאן. כגון האגדה המספרת על הרב שמואל ברזאני-אדוני, ריש גלותא דכורדיסטאן ופייטן חשוב שחי במאה ה-16, שהיה בנעוריו קשה-הבנה ולא למד לקרוא מאומה. אביו, שהיה גדול בתורה, נעל אותו בחדר בלא אכילה ושתייה ונדר לא להוציאו משם עד שילמד לקרוא. אחר שלושה ימים נגלה מלאך אל הנער ולימדו את כל התורה כולה, הנגלה והנסתר. ביום השלישי שמע האב את בנו 'מצפצף' כבר פיוט שחיבר בעצמו. אגדות אחרות מספרות על חכמים, שנשבו בידי שדים בלילות סליחות בדרכם לבית-הכנסת וניצלו מידי מזיקים בעזרת השם המפורש או על-ידי ניסים דומים.³ מעשיות אלה, גם הארוכות שבהן, מסופרות לפעמים בחרוזים קצרים.⁴

3. שירי-עם אמיים, חרוזים ומשלים (זמורֶאָתָא, בְּנֵי, מְסֵלָת)

ליהודי כורדיסטאן היתה זמרה חילונית עשירה ביותר, בנוסף לזמרה הדתית. פרופסור אסתר גרוזן קיזי, החוקרת מזה שנים את מסורתם המוסיקאלית, מציינת כי 'הספרות (הכורדית) הבלתי כתובה של אפוסים עממיים, כאלאדות ונגינות-ריקודים אומצה על-ידי היהודים ושולבה בסגנונות זמרתם. בהרבה מקרים נחשבו הזמרים היהודיים לנציגים האמיתיים של מסורת זמרה זו'.⁵ מבחינה לשונית, שירי-הזמרה מתחלקים כך: (א) עברית — לשירה דתית בבית-הכנסת או בבית; (ב) ארמית חדשה — לשירים של טקס והווי יהודיים; (ג) כורדית — לשירים של הווי כורדי מקורי; (ד) ערבית — לשירי בידור במשתאות, בעיקר בערים.

בין השירים בארמית חדשה יש לציין במיוחד את מחזור הקינות הקדום, הידוע בשם 'ליל-התה', המושר כפי הנשים בליל ט' באב. תוכנו הוא הדים רחוקים מאגדות החורבן בתוספת מרובה של גוון מקומי.⁶ ואילו הקינה 'נימו דלאֶלה', על נערה שנקברה חיים כקורבן, בגשר ליד זאכו כדי למנוע את חורבנו, מקורה בהווי כורדי, אף-על-פי שלשון הקינה היא ארמית חדשה. הקינות נפוצות וידועות במיוחד בקרב הנשים היהודיות.⁶

בסוג זה של ספרות יש לכלול גם שירים קצרים, או חרוזים הקשורים בהווי המקומי; כגון שירים לילדים, המושרים כפי האם או האומנת, בעת הזנתם, רחיצתם, הלבשתם או הרדמתם (שירי ערש).⁷ גם המשלים המרובים, המשולבים אפילו בשיחת

3 ראה: ריבלין, שירת, עמ' 78; אבידני, מעשה, א, עמ' 2-3; בן-יעקב, עמ' 33-34, 206-207; נוי: ועוד.

4 א"צ אידלזון הקליט שבעה סיפורים כאלה כניב סבלג (גליל אורמיה) ופרסם אחד מהם. ראה: אידלזון, עמ' 126, 127.

5 ראה: גרוזן-קיזי, עמ' 61.

6 פרטים ראה: צבר, LeI-Huza.

א6 עיין: דנה שי.

7 ראה: צבר, Nursery.

חולין שגרתית, הם כרוכם חרוזים קצרים, הנמנים עם השירה החילונית. יצויין שספרות המשלים הענפה כוללת, מלבד המשלים בארמית חדשה, משלים בכורדית ובערבית, ואלה משולבים בשיחה בארמית חדשה, בלי שיהא צורך לתרגמם.⁸ גם לשון השירים והמשלים שבארמית חדשה, בדומה ללשון הסיפורים, היא מיוחדת ושונה, במידה זו או אחרת, מלשון הדיבור היומיומי, הן בסגנון והן באוצר המילים. לשון-השירים כוללת הרבה יותר מילים קדמאיות או שאולות מניבים אחרים ומהלשונות הסמוכות (ערבית, כורדית ועוד).

ג. תחומי הספרות שבכתב

בית-דפוס לא היה בכורדיסטאן, והמקור של רוב הספרות שהשתמרה בכתבי-יד הוא, כאמור, במסורת שבעל-פה. יצירות מעטות בלבד, כגון המדרשים והפיוטים שבארמית חדשה, נשתמרו בכתבי-יד. אלה הועתקו בידי חכמים זריזים לשימושם לצורכי דרשה וקריאה בציבור, או לשימוש תלמידיהם, כפי שצויין בראש אחד מכתבי-היד: 'קורין בלשון חול כדי שיבינו'. כתבי-יד אלה מתפלגים כדלקמן:

1. מדרשים לפרשיות מיוחדות

כתבי-היד המצויים בידינו כוללים שלושה מדרשים נרחבים לפרשיות 'ויחי', 'בשלח' ו'יתרו'. הם נשתמרו בארמית חדשה, בכתבי-יד שהועתקו בערים נירוא ועמידיא במאה ה-17 ויצאו כנראה מבית-מדרשו של החכם שמואל ברזאני! אף כי רובם יסודם במקורות מדרשיים קדומים ומאחרים (מכילתות, תנחומא, וכיו"ב), רק לעיתים רחוקות נוסחם דומה בדיון לזה של המקורות. לרוב אין הוא אלא עיבוד של המקורות. הדרשן נהג להיאחז בפסוק אחד ולרקום סביבו יריעה רחבה של מדרשים עממיים דראמאטיים, שיש בהם כדי לרתק את הקהל וללמדו מוסר-השכל וחוכמה יהודית. המדרשים נועדו לדרשה בציבור, ועובדה זו קבעה הרבה את אופיים העממי המיוחד. הדרשן עשה עבודת ליקוט עצומה, וכן עיבד, הרחיב או קיצר את המקור, לעשותו ערב לאוזן הקהל ולהתאימו לטעמו.⁹

2. ביאורי דרוש להפטרות מיוחדות

הפטרות אלו הן: למנחת יום הכיפורים (ספר יונה),¹⁰ לשמיני של פסח (ישע' י': לב-יב: 1), ליום ב' של שבועות (חבקוק ב: כ-ג: יט),¹⁰ לט' באב (ירמ' ח: יג-ט: כג). בעוד שהמדרשים לפרשיות (ראה סעיף 1 לעיל) הם נרחבים ושולט בהם היסוד האגדי המהנה והמפתיע, הרי הדרושים להפטרות הם קצרים ומצמצמים לפעמים בביאור

8 ראה: צבר, Multilingual Proverbs.

9 פרטים נוספים ראה במבוא לצבר, מדרשים.

9א עיין: צבר, פירוש יונה.

10 התפרסמה בצבר, תפסירים, עמ' שפא-שצ.

דרשי של הפסוק ברוח תרגום וינתן לנביאים, או דברי רש"י, רד"ק ומפרשים אחרים. במדרשים משובצות אגדות, לפעמים ארוכות למדי, ומוסר-ההשכל בהם מוצנע בין השיטין. הם מכילים תיאור של חיי אישים ומאורעות מעברה של האומה. ואילו הדרושים גדושים דברי מוסר והטפה, מרובים בהם תיאורים בדבר יום-הדין, מלחמת גוג ומגוג, ימות-המשיח והתחדשות מלכות-ישראל. הביאורים להפטרות, כמו המדרשים לפרשיות, השתמרו בניב הארמי של יהודי נירווא-עמידייא, חוץ מההפטרה לט' באב, שהשתמרה בכמה כתבי-יד מזאכו, והיא נקראת בעל-פה עד היום בפי יהודי זאכו בישראל.

3. ביאורים-תרגומים לחמש המגילות

אלה דומים באופיים לביאורים להפטרות, אך התרגום הוא יותר מילולי. התרגום לשיר השירים (נקרא בפסח) הוא תרגום כמעט מילולי של התרגום הארמי האלגורי הקדום ('שיר השירים תרגום'). הוא השתמר בשלושה כתבי-יד, שניים בניב יהודי נירווא-עמידייא ואחד בניב יהודי אורמי. התרגום למגילת רות (נקרא בחג השבועות) השתמר בכתבי-יד אחד בלבד, בניב יהודי אורמי. התרגום למגילת אסתר (נקרא בפורים, לנשים בבית) ידוע רק מהמסורת שבעל-פה, רווח בקרב יהודי זאכו ועמידייא, ולא השתמר בכתבי-יד. התרגום למגילת איכה (נקרא בט' באב) השתמר בכתבי-יד אחדים, כולם בניב יהודי נירווא-עמידייא, והוא ידוע היטב בעל-פה בין יהודי זאכו. אשר לספר קהלת (נקרא בסוכות), לא השתמר ממנו תרגום לא בכתב ולא בעל-פה, ואיננו יודעים אם תרגומו היה נהוג אי-פעם בין יהודי כורדיסטאן.

4. תרגומים מילוליים של התנ"ך ('שָׁחַ', 'שָׁרַע')

תרגומים של התנ"ך כולו לארמית חדשה (חוץ מתהלים ושיר השירים) נמסרו, כאמור, בעל-פה מדור לדור. תרגומים אלה שימשו בעיקר את מלמדי התינוקות, שהיו משננים אותם לתלמידיהם בנוסח קבוע פחות או יותר. לאחר שהתלמיד סיים את קריאת הנוסח העברי של המקרא, היה מתחיל, בגיל עשר בערך, לשנן את ה'שָׁרַע' (מערבית שָׁחַ), דהיינו הפירוש בלשון המדוברת. לתרגומים לא היה מחבר קבוע והם לא הועלו על הכתב. יצוין שהתרגומים הארמיים הקדומים ('אונקלוס', 'יונתן'), אף שנקראו בבית-הכנסת כחלק מן התפילה (בספר 'חוק לישראל'), לא יכלו לשמש את מלמדי התינוקות בפירוש הנוסח העברי, משום שהארמית הקדומה שלהם היתה חתומה בפני התלמידים אפילו יותר מן העברית. התרגום לארמית חדשה היה בדרך-כלל מילולי למדי ומשועבד לנוסח המקרא, ועם זאת מיוסד על המפרשים המסורתיים. כגון רש"י, רד"ק והתרגומים של אונקלוס ויונתן. ואילו התרגום של שיר השירים היה בעיקרו אלגורי, מטעמי לשון נקייה.¹¹ ספר תהלים לא תורגם.

11 פרופ' י"י ריבלין סיפר, כי חכם כורדי אחד אמנם הואיל לתרגם לו את 'שיר השירים' מילולית, אבל חכם אחר סירב לעשות כן ותרגמו תרגום אלגורי, המבוסס על שיה"ש תרגום. ראה: ריבלין, שירת, עמ' 69.

לשון התרגומים של התנ"ך היא ארכאית ומעידה על מסורת קדומה.¹² היא כוללת הרבה שורשים ומילים שאינם בשימוש בלשון הדיבור היומיומית. ביוזמת פרופסור י"י ריבלין, העלו שלושה חכמים על הכתב את התרגום לתנ"ך בשלמותו או ברובו, כל אחד בניב המיוחד לו. ואלה הם החכמים: חכם ישי ז"ל מאורמי, חכם ששון זכאי בראוני מרוונדו וחכם אליהו אברהם מזרחי ז"ל, איש דוהוף. פרופסור י"י ריבלין גרס, כי 'חילופי הגרסאות שבין עמידה לזאכו ואפילו בינם ובין רוונדו וארבל, קלים ביותר', וכי התרגומים 'כמעט ששפה אחת ודברים אחדים להם, והוא שמוכיח על מסורת מוצקה'.¹³ נראה שדברים אלה נכונים רק בחלקם, ורק ביחס לאוצר המילים והשורשים, ואילו בכל הנוגע לדקדוק, ודאי כל ניב שונה שינוי רב מחברו. עם זאת כל התרגומים מעידים על מסורת קדומה ומשותפת, וכתוצאה מכך קטן השוני ביניהם יותר מזה שבין הניבים בלשון הדיבור.

5. פיוטים ופזמונים (פזמוני)

השירה והזמרה חביבות ביותר על יהודי כורדיסטאן. נוסף לשירי הפולקלור החילוניים-הכורדיים, יש ליהודים מספר רב של שירים ליטורגיים (לזמרה בבית-הכנסת) או מעין-ליטורגיים (לזמרה בבית), הן בעברית והן בארמית חדשה (השווה לעיל, ב/3). אלה היו מושרים בערב שבת ובסעודה השלישית של שבת ומועד, תוך כדי שתיית עראק ואכילת פרפראות, וכן בסעודות-שמחה של חופה, של ברית-מילה או של בר-מצווה, או עלייה-לרגל אל קבר קדושים. גם בט' באב ובימי אבל בכלל היו שרים קינות נוגות ומעציבות. מבחינת תוכנם, הפיוטים מתפלגים כדלקמן:

(א) פזמונים ושירי שמחות, שתוכנם אמנם קשור בחג או בטקס, אך הוא טפל להם, משום שעיקר תפקידם הוא זמרה מענגת לשמה.

(ב) אזהרות, שכללו דינים והלכות בחרוזים קצרים, כגון אזהרות 'אמון יום זה' של אבן-גבירול, שהושרו בחג השבועות בעברית ובתרגום לארמית חדשה, או הלכות חג הפסח בחרוזים, שחלק מהם השתמר בכתב-יד בארמית חדשה. האזהרות לשבת זכור בעברית ובארמית חדשה נועדו בעיקר לשעשע, והיסוד ההלכתי בהן היה מועט.¹⁴ המטרה הכללית היתה ללמד ידיעת ההלכות והמצוות בצורה עממית משעשעת וקלה לזיכרון לאלה שלא ידעו לקרוא.

(ג) קינות, שתוכנן מעורר רגש לאומי-דתי, כגון הקינה על חנה ושבעת בניה,¹⁵ 'בליל זה יבכיון', 'מדי שנה אשא קינה' ואחרות, שהיו הגברים שרים בט' באב בעברית ובתרגום לארמית חדשה.¹⁶ גם הנשים היו מקוננות בארמית חדשה את מחזור

12 פרטים ראה: צבר, בראשית.

13 ראה: ריבלין, שירת, עמ' 68 (הערה 7), 69.

14 התפרסמו בצבר, תפסירים, עמ' שצ-תיא.

15 ראה: צבר, קיצתית.

16 'ספר טעמי המצוות' של חכם שמואל ברוך כולל את מרבית הפיוטים והאזהרות בניב יהודי זאכו.

הקנינות 'לילה הזה', שהן הדים מאגדות החורבן (ראה לעיל, ב/3). הקנינות מכילות הרבה ביטויים של צער וחמלה על חיי יהודים בגלות וכיסופים לגאולה ולימות המשיח. גם הפיוטים לראש-השנה, כגון 'עת שערי רצון' על עקדת יצחק, שנקרא בעברית ובארמית חדשה והיה מעורר בכי מר, וכן 'ידי רשים נחלשים' וכיוצא בהם, שייכים לסוג זה של שירי-תוגה.¹⁷ רוב הפיוטים המתורגמים מעברית לארמית חדשה תרגומם הוא מאולץ, כדי לשמור על חריזה, או חופשי מדי, לצורך ביאור הביטויים העבריים הקשים. יש גם שהתרגום שונה משום שהמתרגם לא הבין כהלכה את המקור, או רצה להנציח את שמו באקרוסטיכון. נראה שהפיוטים עברו גלגולים רבים. בקהילות שונות הוסיפו גוון מקומי על הרובד המקורי של התרגום, כלומר החליפו מילים וצורות קשות מניבים אחרים לצורות ומילים מהניב המקומי. אף-על-פי-כן, הגוון המקורי לא ניטשטש בגלל הרצון לשמור על החריזה וכיו"ב. רוב הפיוטים שנשתמרו בכתב-היד הם בניב יהודי נירווא-עמידיי ומיעוטם בניב יהודי זאכו ואורמי (על שירים ופיוטים בעברית, שחיברו יהודי כורדיסטאן — להלן בפרק ה').

6. תפסירים בחרוזים

נוסף לילקוטי המדרשים לפרשיות וביאורי הדרש להפטרות היו נפוצים בין יהודי כורדיסטאן גם נוסחים עממיים בחרוזים קצרים לסיפורי המקרא או לאגדות המדרש. לרובם יש זיקה ברורה למקרא או למדרש. עם זאת ניכרת בהם היטב תוספת גוון וריאליה מקומיים.¹⁸ יש גם נוסחים המיוסדים כנראה על מקורות לא-יהודיים, אף-על-פי שנושאייהם הם גיבורי המקרא, כגון תפסיר 'שלמה המלך והכושים'.¹⁹ נוסחים אלה מכונים בעיקר להקנות סיפורים מקראיים ואגדות בצורה עממית וכשעשוע ספרותי להמונים, החסרים גישה למקורות.²⁰ אגדות חרוזות מעין אלה, המיוסדות על הקוראן ועל מקורות מוסלמיים אחרים, היו נפוצות גם בקרב הכורדים המוסלמים. עודני זוכר דרווישים נודדים, שהיו עוברים מבית לבית ושרים את אגדת יוסף וזליכה תמורת פרוטה או קצת מזון. גרסה של אגדה זו בכורמאנג'ית השתמרה גם באחד מכתב-היד שבידינו. את רוב האגדות החרוזות האלה רשם פרופסור י"י ריבלין ממסורות שבעל-פה ופרסמן בצירוף תרגום עברי, מבוא נרחב והערות בספרו 'שירת יהודי התרגום', נסתפק כאן אפוא בהזכרת שמות התפסירים, והם: אדם וחווה, יעקב ובניו, מלחמת יהודה ויוסף, משה ובתיה בת פרעה, מלחמת ישראל ועמלק, עשרת הדברות, תפסיר מעונה (פטירת משה), נתינת שבת, סיסרא ויעל, סיפור שמשון, דוד וגלית, שלמה ומלכת שבא, שלמה והכושים, אליהו הנביא, סנחריב, השם וירושלים.²¹

17 בין סוגי הפיוטים יש לציין גם את אלה שלשונם היא עברית אך המלה החרוזות בהם היא בארמית חדשה, ראה: כ"י ביה"ס הלאומי 8°2098 (עניין יוסף הצדיק), 8°5290 (עקדת יצחק, יעקב ובניו), בניב אורמי.

18 ראה: ריבלין, שירת, עמ' 81-82, 109.

19 שם, עמ' 106 ואילך.

20 שם, עמ' 80 ואילך.

21 דיון מפורט ומעודכן, ראה: צבר, Folk; צבר, Kurdistani.

ד. ספרות ומעין-ספרות בעברית

ידיעת העברית לצורכי קריאה, וקצת פחות לצורכי כתיבה, היתה שגורה למדי בין החכמים בכורדיסתאן. רבים מהם כתבו עברית לצורכי קודש וחול, כגון דינים והלכות, פיוטים ופזמונים, קמיעות וסגולות, אגרות ותעודות, רשימות וכיצא באלה. לימוד העברית המסורתית, בהיותה אחות-קרובה לארמית, לא היה כרוך בקושי מיוחד למי שעיתותיו בידו. ידיעה פאסיבית כלשהי של העברית היתה מצויה אפילו בין עמי-הארצות, שכן גם אלה היו שומעים את התפילות והברכות יום-יום, ובשבתות — גם את המדרשים וקריאה בתנ"ך. לא היה כמעט יהודי שלא ידע קצת עברית. ארמית חדשה כוללת מילים וביטויים רבים שאולים מעברית, שהיו שגורים ביותר אפילו בשיחת-חולין של נשים.²² (בקהילות כורדיסתאן היו גם רבניות ומלמדות בשיבות, כגון הרבנית אסנת ברזאני, שעמדה בראש הישיבה במוצל במאה ה-16, והרבנית חוה מאורמי בדרנו). העברית של הפיוטים ושל האגרות, שנכתבו בידי חכמי ישראל בכורדיסתאן מעידה בדרך-כלל על בקיאות במקורות היהדות לסוגיהם, ואינה ירודה מהעברית הרבנית בתפוצות אחרות. יש שהמחבר שילב בנוסח העברי מילים וביטויים בארמית חדשה או בערבית, אולי בשל חוסר ידיעת המילים המקבילות בעברית. אבל שילוב של מילים לא-עבריות (יידיש, לאדינו, ערבית) היה רווח בכתבים רבניים בעברית במזרח כבמערב.

סוגי הספרות בעברית מתפלגים כדלקמן:

1. פיוטים

נוסף לפיוטים של פייטני ספרד, שהיו נפוצים בין חכמי כורדיסתאן ובחלקם אף תורגמו לארמית חדשה, כאמור לעיל, נשתמרו בידינו שירים רבים בעברית, ומקצתם בארמית עתיקה, שנכתבו בידי יהודי כורדיסתאן. העברית והארמית של הפיוטים שאובות בעיקר מן התנ"ך, התפילות וספר הזוהר. אברהם בן-יעקב מונה 28 משוררים כאלה ויותר ממאה ושבעים שירים ופיוטים שלהם שנשתמרו ופורסמו.²³ בין המשוררים הצטיינו במיוחד בני משפחת חרירי: האב יצחק, בנו פנחס ונכדו חיים. הם חיו במחוז ארביל, בעיר חריר ובעיירות הסמוכות לה, במאות 17 ו-18. הם עסקו בקבלה ואכן, נוסף לפיוטים קבליים בעברית ובארמית עתיקה, הם גם כתבו ספרים על קבלה, דרושים, וכיו"ב.²⁴ פייטן ומקובל ידוע אחר היה ר' שמואל בן נתנאל ברזאני-אדוני, ריש גלותא דכורדיסתאן, שהזכרנוהו כבר לעיל. גם בתו, הרבנית אסנת, היתה פייטנית. אחד משיריה, שנשתמר בידינו, כחלק מאיגרתה לקהילות כורדיסתאן לתמוך בישיבה שעמדה בראשה, מעיד על בקיאותה הרבה במקורות. בין הפייטנים

22 ראה: צבר, עבריים-זאכו: עבריים-אזרביג'אן.

23 ראה: בן-יעקב, עמ' 201 ואילך; ובתוספות למהדורה ב', עמ' 49.

24 שם, עמ' 99-101, 165-184 (והשוה שם, עמ' 201). השווה להלן סעיף 4.

המאוחרים יותר יש להזכיר את החכם משה בן יצחק בג'ולנאיא, איש זאכו, שתוכן פזמוניו העבריים שאוב מן ההווי הדתי העממי של יהודי כורדיסטאן.²⁵

2. אגרות ותעודות

המקור החשוב ביותר לתולדות הקהילות היהודיות בכורדיסטאן הוא האגרות והתעודות המרובות, שנכתבו בתקופות שונות, ופורסמו כבר ברובן.²⁶ תוכן האגרות מגוון, החל בשאילתות הלכיות שנשלחו למרכזי רבנות, כגון בגדאד, וכלה בבקשות דחופות לתמיכה כספית בישיבות או לעזרה חומרית בעיתות קרום.²⁷ הלשון העברית שימשה במכתבים מסחריים ואפילו במכתבים פרטיים.²⁸ עם סוג זה של כתבים נמנים גם ה'יומנים', הכוללים תיאורים של אירועים במשפחה (לידות, פטירות), בקהילה (בניין בית-כנסת) או בעיר ומחוץ לה, בטבע.²⁹

25. שם, עמ' 33-38, 158-165, 201.

26. ראה: אסף; בניהו: בן-יעקב (עמ' 205-212); בן-צבי, אגרות; מאן; פישל; רצהבי; צבר, לתולדות.

27. טיפוסית לסוג זה היא איגרת מאת חכמי זאכו ונכבדיה בשנת תרנ"ב, הכוללת קריאה דחופה לסעד חומרי, ובה נאמר בין היתר: 'בשנה זו בליל י"ג לחודש ניסן, כי מרוב השלג והמטר אשר היו לרוב עד אין מספר משאר שנים שעברו, והנה הנהר הגדול חדקל אשר הוא מסכב פה מחנינו כחומה, סמוך ונראה ונעשה גדול כים, ועבר אל הבתים והחריב מאה וחמשים בתים מבתי בני ישראל הי"ו בלילה, ולקח כל רכושם וקניינם, ונחנקו במים כמה נפשות גדולים וקטנים ויונקי שדים, אסונות רבים פקדום באותה שנה, שכן 'שנה זו מעוברת היתה עברה וזעם וצרה', בה נהרגו שבעה יהודים בידי ליסטים כורדים, והמושל התורכי הטיל על היהודים מס צבא, 'עסכרייא', פי שלוש מהרגיל, אפילו 'בעד נפשות אשר כבר מתו משנת התר"ם ליצירה אשר היה רעב כבד על הארץ, אשר לא יהיה כמוהו מעולם, ומתו בו כמה נפשות יקרות בישראל, ויש בהם ברחו להם להמלט על נפשם'. בין החתומים על האיגרת מנכבדי זאכו וחכמיה: רחמים בן זקין, יצחק בן ח"ר יונה, רחמים בן אפרים, שמואל בן רפאל גבאי, עלוואן בן יוסף מלמד. האיגרת הגיעה עד כלכותא, הודו, והתפרסמה שם. ראה: בן-יעקב, עמ' 209-211.

28. ראה לדוגמה את האיגרת של יאודה (= יהודה) בן שמעון מעמידייא לידידו יחיא במוצל, שכתוב בה, בין השאר, על משלוח 'כ' קנטאר עפצים' ועורות. סוחר-חכם זה עסק גם בהשלכת גורלות, כדבריו באגרת: 'שהשלכתי גורל ונפל הגורל על אחמד בג שיהיה מלך, אבל... עדיין איני מאמין מפני שיום מעונן היה כשהשלכתי הגורל...'. ראה: מאן, עמ' 520-521.

29. דוגמה לכך הוא היומן של יונה גבריאלי, תלמיד-חכמים ועסקן ציבור מארביל, שיומנו כולל תיאורים של הרעב הקשה בזמנו, כדבריו: 'בשנת תקפ"ז הגשם היה מעט והזרעים לא באו בטוב, והיה ג"כ ארבה ואכל את כל ירק השדה... ומתו מק"ק ארויל כמו שני מאות יאודים, אנשים ונשים וטף, ולא היה להם שום דבר לאכל. הסוסים והבהמות כולם מתו. והגרים היו אוכלים בשר חמורים וסוסים וכלבים וחתולים'. המחבר גם מתאר אירועים בטבע, כמו תיאור כוכב שביט בשמי ארביל בשנת 1843, כדבריו: 'בחדש אדר שני היה יוצא עמוד לבן כמו ענן ארוך, משעה ראשונה של לילה. והוא היה יוצא מערב והיה נוטה לדרום, והיה נשאר עד כמו שתי שעות מן הלילה, והוא היה הולך ומתמעט, והיה העמוד זה יוצא בכל לילה, עד ראשון של פסח, ועוד לא יצא. והכתוב אמר ומאותות השמים אל תחתו. והקב"ה ישלח לנו משיח צדקנו ויחיה מתינו בעגלא ובזמן קריב אכיר'. ראה: רצהבי, עמ' שעז.

3. ספרות דינים והלכות

'שולחן ערוך' לר' יוסף קארו, ובמיוחד שני הטורים 'אורח חיים' ו'יורה דעה', שימשו מקור עיקרי לדינים והלכות בכורדיסטאן. נוסף לאלה שימשו גם קובצי דינים והלכות, שנכתבו בידי חכמי כורדיסטאן, כגון: הספר על הלכות שחיטה, 'אבני זכרון לבני ישראל', הידוע גם כן בשם 'שחיטת ברזאני', מאת ר' שמואל ברזאני-אדוני;³⁰ הספר 'ביאור שחיטה' מאת הרב יעקב בן הרב אברהם;³¹ שני ספרים על הלוח העברי, 'כנפי יונה' ו'קהילת יעקב', שנכתבו בידי האחים שמעון ויעקב בני הרב יונה ברזאני (אדוני, מזרחי). האחים נדרו עד בגדאד ושימשו בה כרבנים בסוף המאה ה-17 ובראשית ה-18, ואמנם שני ספריהם אלה שימשו גם את יהודי בגדאד.³² ליקוטים של מנהגים, דרושים, פירושים וחיידושים נכתבו בידי החכמים והפייטנים ממשפחת חרירי (ראה לעיל, 1/ד). החכם פנחס חרירי (סוף המאה ה-17) חיבר חמישה ספרים: (א) 'ספר דרכי נועם ואם המלך' על מגילת רות; (ב) 'נתיבות שלום'; (ג) 'ספר דרושים' על פרשיות התורה; (ד) 'ספר ברית שלום', הנקרא ספר 'דרוש הטעמים'; (ה) 'כהונת עולם'. החכם משה ב"ר אברהם חרירי, מצאצאי משפחה זו, ידוע כמחבר שלושה ספרים: (א) 'יבחר משה', ליקוטי מנהגים סדורים לפי סדר אלפביתי (נכתב בעיר כוי סנג' בשנת תר"ע ונדפס בבגדאד בשנת תר"ץ); (ב) 'שמח משה', חיידושי תורה; (ג) 'שמחת מועדים'. הוא מזכיר את אביו, החכם אברהם חרירי, כמחבר חמישה ספרים: (א) 'ספר המטעמים'; (ב) 'מאיר עינים'; (ג) 'טוב לעינים'; (ד) 'שמחה וששון'; (ה) 'ספר דרושים'.³³

4. ספרות קבלה, סגולות קמיעות

קריאה ב'ספר הזוהר' היתה חביבה ביותר על חכמי ישראל בכורדיסטאן ורווחת ביניהם. כתבי המקובלים בספרד ובארץ-ישראל היו מגיעים לידיהם מיד לאחר צאתם בדפוס. הדרושים והפיוטים שחיברו חכמי כורדיסטאן נושאים חותם ברור של הקבלה.³⁴ החכם והפייטן יצחק ב"ר משה חרירי (המחצית הראשונה של המאה ה-17) מכונה 'החכם השלם המקובל האלהי' וידוע כמחבר ספר על הקבלה בשם 'נחלת ה'". בנו פנחס היה פייטן ומקובל נחשב, שנתפס לשבתאות עוד בראשיתה. אחד מפיוטיו הוא שיר תהילה לאר"י. גם אחד מצאצאיו, ר' פנחס ב"ר חיים חרירי, כתב ספר על הקבלה בשם 'מנחת קנאות'.³⁵ ספר קבלי אחר, 'מש"א גיא חזיון', נכתב בידי מאיר בן שבתאי אלפיייה,³⁶ איש זאכו.

30 ראה: בניהו, עמ' נא.

31 ראה: בן-יעקב, עמ' 35, הערה 42.

32 שם, עמ' 156-157 והערה 2. 33 שם, עמ' 99-103. 34 בניהו, עמ' לא ואילך.

35 בן-יעקב, עמ' 99, 101, 174. על קשריו לתנועה השבתאית עיין גרשם שלום, שבתאי צבי, כרך ב', ת"א תשי"ז, עמ' 638.

36 מאיר בן שבתאי אלפיייה, 'מש"א גיא חזיון', ירושלים תשכ"ה (מש"א הוא ר"ת של שם המחבר. את הספר הוציא לאור בנו.

קבלה מעשית נפוצה בין חכמי ישראל מכורדיסטאן עד ימינו, מהם שכתבת קמיעות היתה מקור פרנסתם העיקרי. אמונה בשדין ובמזיקין היתה נפוצה ביותר בקרב ההמונים.³⁷ ואכן רוב כתיבי־היד מכורדיסטאן מכילין נוסחים של סגולות וקמיעות. נוסף ל'ספר רזיאל', שהיה נפוץ בדפוס ובכתיב־יד, יש לציין את הספרים: 'ספר סגולות וקמיעות' מאת החכם אהרן ברזאני, דור שמיני למקובל שמואל ברזאני. בנו השתמש בספר זה לרפא עשרות חולי־נפש, חולי קדחת, עקרות וכיו"ב.³⁸ כתב־היד של החכם יונה גבריאל הנ"ל (2/ד) כולל סגולות ורפואות, גורלות ומזלות ופתרון־חלומות.³⁹ החכם משה בן מנשה איש סינדור כתב ספר בקשות וסגולות בשנת התקנ"ט (1799).⁴⁰

ספרותם של יהודי כורדיסטאן בישראל

יהודי כורדיסטאן רובם ככולם מצויים כיום בארץ. רק בעיר אורמי שבאיראן נותרו עדיין (1975) כשלושים משפחות יהודיות של דוברי ארמית חדשה.⁴¹ יהודי כורדיסטאן עלו לארץ בשני גלים עיקריים: האחד, הקטן יותר, היה בשנות העשרים, והשני, שכלל את מרבית יהודי כורדיסטאן, היה בשנות 1950-1952. כמו רוב העולים לישראל, גם הם חדלים בהדרגה להשתמש בלשון ששימשה בפייהם בגלות, בניכים הארמיים שהיו בפייהם, ואת מקומם תפסה העברית, במיוחד בקרב הדור הצעיר. הזקנים והמבוגרים, שעודם דוברים ארמית, הם הדור האחרון לדוברי ארמית־יהודית, שהרי ילדיהם כבר דוברים עברית.⁴² לכן, וגם בשל השינוי הגדול באורח־החיים המסורתי ובשל רוח החילוניות הנושבת בקרב הדור הצעיר, אין כמעט שום המשך למסורת הספרותית של חכמי ישראל בכורדיסטאן. יוצאים מכלל זה הם החכמים שמואל ברוך וחביב עלואן, יוצאי זאכו, וחכם עלואן אבידני (נפטר בקיץ תשמ"א), יוצא עמידדיא — שלושתם בירושלים. החכם שמואל ברוך פרסם מכתב־היד של אביו את 'ספר טעמי המצוות' במהדורת צילום (ירושלים תשל"ג), שהוא בעיקרו לקט תרגומים של 'אזהרות' ושל קינות לארמית חדשה בניב יהודי זאכו. החכם חביב עלואן הוציא לאור בדפוס את 'ספר שירי שמחות' (ירושלים תשי"ח), שהוא לקט שירים ופזמונים עבריים ישנים מאת חכמי ספרד וכורדיסטאן. החכם עלואן אבידני זצ"ל עסק בעיבוד כתיב־יד ישנים של חכמי כורדיסטאן. הוא פרסם את חיבורו 'ספר מעשה הגדולים', שהוא ילקוט אגדות ודרושים בעברית לפרשיות התורה. חיבורו שאוב בעיקרו מתוך כתיב־

37 ראה: צבר, האמונה.

38 ראה: בן־יעקב, עמ' 33-34, הערה 36.

39 ראה: רצהבי, עמ' שעא.

40 ראה: בן־יעקב, עמ' 65. על כתיב־יד אחרים שעוסקים בגורלות וסגולות, ראה שם, עמ' 154 (כתיב־יד מס' 11, 12, 14).

41 ראה: הנספח לצבר, עבריים־אזרכיג'אן.

42 ראה: צבר, Impact.

יד של חכמי ישראל בכורדיסטאן ומתוך ילקוטי אגדות ומדרשים כלליים, כדבריו בהקדמה: 'לא מלבי אמרתי את מה שכתוב בספר הזה. כי דבורה עושה דבש מתוך ונופת צופים, אבל זה לא מן הגוף שלה, אלא מוצצתם מן הפרחים השונים... ובסגולות גופה היא מייצרת את הדבש...' בלשון מליצית קובל המחבר על הדור הצעיר, שעוזב את התורה:

שנאמר: וירד יונה אל ירכתי הספינה וישכב וירדם, כך הדור הזה הצעיר ההולך אחרי הכדור רגל והסינמה ומועדוני לילה ועוד, וילכו אחרונת לדרדר מי יודע לאן. על כן אמרתי, אולי אלו ספורי המעשיות ימשכו אותם ויצעקו עליהם: שובו, שובו...⁴³

הקריאה אל הדור הצעיר לשוב אל מסורת אבותיו היא כקול קורא במדבר, אך נראים סימנים להתעניינות מחודשת של יוצאי כורדיסטאן בארץ במסורת אבותיהם. רמזים לכך הם: חידוש אירועים תרבותיים-המוניים, כגון חגיגות הסהראנה המסורתיות, הופעת ארבעה קבצים של כתבי-העת 'התחדשות', המשמש בעיקר כמה פוליטית-ארגונית והיוצא לאור על-ידי 'הארגון הארצי של יהודי כורדיסטאן בישראל'; הופעת כתבי-העת המשוכפל, שקדם לו, 'ניב' (תשי"ח), שהיה כתבי-עת ספרותי בעיקרו. עיקר הפעילות בישראל כיום הוא ריכוז ושימור מורשת יהודי כורדיסטאן בידי חוקרים ומוסדות אקדמיים. פעילות זו מקיפה חקירות בספרותם שבכתב ושבצל-פה, מחקר של הניבים הארמיים שבפיהם, של מסורות המבטא העברי המיוחדות להם, של מסורת נגינתם הליטורגית (טעמי המקרא, נגינות התפילות וכיו"ב), של מנהגיהם היהודיים ואמונותיהם העממיות, של תולדותיהם בעבר ושל בעיותיהם החברתיות בהווה ועוד.⁴⁴

ביבליוגראפיה

עלואן אבידני, ספר מעשה הגדולים — על כל פרשיות התורה והפטרות ומועדים ושבתות השנה, הרכים, ירושלים תשל"ב-תשל"ו.
[אבידני, מעשה] — — סדר הגדה של פסח עברי-כורדי (= ארמית חדשה), ירושלים תשי"ט. [אבידני, סדר] א"צ אידלזון, 'ספורים בלשון הארמית החדשה', השילוח, כט (תרע"ג-תרע"ד), עמ' 121-130, [אידלזון] 250-240, 319-327, 466-474, 552-561.

43 ראה: אבידני, מעשה; חכם אבידני גם הוציא לאור 'סדר הגדה של פסח עברי-כורדי', ראה: אבידני, סדר.

44 ראה ביבליוגראפיה, לקמן. מאמרנו אינו עוסק בספרות יפה, אבל ראוי להזכיר את יעקב יעקב, יליד סנדור שבכורדיסטאן העיראקית, שפירסם כבר שלושה קובצי שירה. חלק משיריו הם על החיים בכורדיסטאן.

מאיר אלפייה, מש"א גיא חזיון, ירושלים התשכ"ה.
שמחה אגף, 'תולדות היהודים בקורדיסטאן ושכנותיה', באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ'
[אסף] 144-116.

אברהם בן-יעקב, קהילות יהודי כורדיסטאן, ירושלים תשכ"א; מהדורה ב, ירושלים תשמ"א.
[בן-יעקב]
יצחק בן-צבי, 'אגדות מכורדיסטאן מן המאות הי"ח-הי"ט', סיני, כח (תשי"א), עמ' פט-קב.
[בן-צבי, אגרות]

— — — — — מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 410-285.
מאיר בניהו, 'רבי שמואל ברזאני ראש גולת כורדיסטאן', ספונות, ט (תשכ"ה), עמ' כא-קכה.
[בניהו]
פסח בר-אדון, 'מהארמית המדוברת אצל היהודים הקורדיים (= ז' משלים בארמית חדשה)', ציון,
א/א (תר"ץ).

א' בראואר, יהודי כורדיסטאן — מחקר אתנולוגי, בעריכת ר' פטאי, ירושלים תש"ח.
שמואל ברוך, ספר טעמי המצוות (מהדורה צילומית בכתב-ידו), ירושלים תשל"ג.
E. Gerson-Kiwi, 'The Music of Kurdistan Jews' in A. Shiloah (Ed.), *Yuval*, II, Jerusalem 1971,
pp. 59-79.
[גרוזן-קיווי]

Jacob Mann, 'Documents concerning the Jews in Mosul and Kurdistan', *Texts and Studies in
Jewish History and Literature*, I (1931, 1972), pp. 477-549.
[מאן]

דב נוי, ספורים מפי יהודי קורדיסטן (בסדרת סיפורי עדות בעברית קלה), (ירושלים) תשכ"ח.
[נוי]
J.B. Segal, 'Neo-Aramaic proverbs of the Jews of Zakho', *Journal of Near Eastern Studies*, 14
(1955), pp. 251-270.
[סגל]

חביב ואפרים עלון, שירי שמחות, ירושלים תשי"ח.
ר"י פישל, 'אגרות כורדיסטאן', סיני, ז (הת"ש), עמ' קסד-קעז.
יונה צבר, 'האמונה בשדים ובמזיקים אצל יהודי כורדיסטאן', ידע'עם, ח/26 (תשכ"ג), עמ' 27-28.

[צבר, האמונה]
— — — — — 'היסודות העבריים בניב הארמי שבפי יהודי זאכו בכורדיסטאן', לשוננו, לח (תשל"ד), עמ'
[צבר, עבריים-זאכו] 219-206
— — — — — 'היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אזרביג'אן', לשוננו, לט (תשל"ה), עמ'
[צבר, עבריים-אזרביג'אן] 294-272

— — — — — 'לתולדות חיי היהודים בכורדיסטאן' בתוך: יהודי כורדיסטאן — אורח חיים מסורת ואמנות
(קטלוג), ירושלים תשמ"א-תשמ"ב, עמ' 41-16.
[צבר, לתולדות]
— — — — — מדרשים בארמית יהודי כורדיסטאן לפרשיות ויחי, בשלח ויתרו, עומד לצאת בהוצאת
האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים.
[צבר, מדרשים]

— — — — — ספר בראשית בארמית חדשה, נוסח יהודי זאכו ונספחים מניבים אחרים, עומד לצאת לאור
בסדרה 'עדה ולשון' של מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל.
[צבר, בראשית]
— — — — — 'פירוש דרשני לספר יונה בארמית חדשה של יהודי כורדיסטאן' בקובץ הגות עברית בארצות
האסלאם, ירושלים תשמ"ב, עמ' 143-130.
[צבר, פירוש יונה]

— — — — — 'קיצתית חנה — סיפור חנה ושבעת בניה בארמית שבפי יהודי כורדיסטאן', פעמים, 7
[צבר, קיצתית] עמ' 99-83.
— — — — — 'תפסירים למקרא ופיוטים בלשונם הארמית של יהודי כורדיסטאן', ספונות, י (תשכ"ו), עמ'
[צבר, תפסירים] שלה-תיב.

Yona Zabar, 'First Names, Nicknames and Family Names among the Jews of Kurdistan', *The
Jewish Quarterly Review*, 65/1 (1974), pp. 43-51.

——. *The Folk Literature of the Kurdistan Jews: An Anthology*, New Haven (Yale Judaica Series), 1982. [Folk, צבר]

——. 'The Impact of Israeli Hebrew on the Neo-Aramaic Dialect of the Kurdish Jews of Zakho: A Case of Language Shift', *Hebrew Union College Annual*, Centennial Issue (1975), pp. 489-508. [Impact, צבר]

——. 'Kurdistani Realia and Attitudes as Reflected in the Midrashic-Aggadic Literature of the Kurdish Jews', *Studies in Jewish Folklore*, F. Talmage (Ed.), Cambridge 1981, pp. 287-296. [Kurdistan, צבר]

——. 'Legend vs. Reality: an Analysis and Comparison of Folktales about the Rabbis of Kurdistan', I. Ben-Ami (Ed.), *The Sepharadi and Oriental Jewish Heritage*, Jerusalem 1982, pp. 287-296.

——. 'Lel Huza: Story and History in a Cycle of Lamentations for the Ninth of Ab in the Jewish Neo-Aramaic Dialect of Zakho, Iraqi Kurdistan', *Journal of Semitic Studies*, 21 (1976), pp. 137-162. [Lel-Huza, צבר]

——. 'Multi-Lingual Proverbs (Neo-Aramaic, Kurdish, Arabic) in the Neo-aramaic Speech of the Jews of Zakho, Iraqi Kurdistan', *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), pp. 215-235. [Multi-Lingual, צבר]

——. *A Neo-aramaic Midrash on Beshalla*, Introduction, Phonetic Transcription, Translation, Philological and Midrashic Notes and Glossary, Wiesbaden 1976.

——. 'Nursery Rhymes and Baby Words in the Jewish Neo-Aramaic Dialect of Zakho', *Journal of the American Oriental Society*, 94 (1974), pp. 329-336. [Nursery, צבר]

——. 'A Survey of the Oral and Written Literature of the Kurdish Jews'

הופיע כנספח לספרי *A Neo-aramaic Midrash on Beshallah*, ראה לעיל.

[A Survey, צבר]

י"י ריבלין, 'ספרותם של יהודי זאכו', ספר זכרון לאשר גולאק ולשמואל קליין, ירושלים תש"ב, עמ' 186-171.

— — 'פתגמים בלשון תרגום (השפה המדוברת בפי יהודי כורדיסטאן)', רשומות, סדרה חדשה, א (תש"ו), עמ' 215-207; ב (תש"ו), עמ' 214-209.

— — 'שירת יהודי התרגום — פרקי עלילה וגבורה בפי יהודי כורדיסטאן, ירושלים תשי"ט. [ריבלין, שירת]

יהודה רצהבי, 'לתולדות יהודי כורדיסטאן במאה הקודמת', סיני, מב (תשי"ח), עמ' שעא-שעז. [רצהבי]

D. Shai, 'A Kurdish Jewish Variant of the Ballad of "the Bridge of Arta"', in *AJS Review*, vol. 1 (1976), pp. 303-310. [שי]

חביב שמעוני (עורך), התחדשות, כרכים: א (תשל"ג), ב (תשל"ה), ג (תשל"ח) ד (תשמ"א).